

ПУБЛИЦИСТИКАТА НА КУЗМАН ШАПКАРЕВ

(По повод 150-годишнината от рождението му)

ИЛИЯ ТОДОРОВ

Кузман Шапкарев е известен сред нашата културна общественост преди всичко като фолклорист и етнограф. Неговият „Сборник от български народни умотворения“, издаден в края на миналия век,¹ е истинска съкровищница на българското народно творчество. Той се откроява не само с богатството и разнообразието на поместените материали (около 1300 народни песни — два пъти повече, отколкото в известния сборник на Братя Миладинови, 289 приказки, множество описания на обреди и обичаи, народни облекла, украшения и пр.), но и с широтата на техния географски регион (записите произхождат от Охрид, Самоков, Кукуш, Шип, Прилеп, Солунско, Тиквешко, Дебърско, Костурско, Враца, Габрово, Котел, Карнобатско, Дунишко, Орханйско, Пазарджишко, Пещерско, Пирдопско и т. н. — общо 104 краища и селища. И неслучайно, разбира се, още навремето Шапкаревият сборник е бил високо оценен от специалистите — не само у нас, но и в чужбина. За него се изказват похвално такива авторитетни учени като Т. Флорински, А. Веселовски, И. Поливка, М. Дринов, Ив. Д. Шишманов и др.

Заслугите на Кузман Шапкарев обаче далеч не се изчерпват само с неговата фолклористична и етнографска дейност. В продължение на няколко десетилетия той е работил неуморно и всеотдайно в областта на българското културно-просветно дело, като същевременно е участвувал активно и в обществен живот. Роден в гр. Охрид на 1 (13) февруари 1834 г., Шапкарев извървява трудния път на българската възрожденска интелигенция. Цели 30 години (от 1854 до 1883 г., с незначителни прекъсвания) той учителствува в различни градове на Македония: през 1854—1855 г. в родния си град Охрид, от 1856 до 1859 г. в Струга, през 1859—1861 г. отново в Охрид, от 1861 до 1865 г. в Прилеп, след това в продължение на седем години (1865—1872) в Кукуш, през 1872—1873 г. повторно в Прилеп, през следващата учебна година в Битоля, през 1876—1877 и 1879 г. в Охрид, през 1880—1881 г. в Солун, през следващата учебна година в Кукуш и през 1882—1883 г. отново в Солун. Но където и да се е намирал, Кузман Шапкарев, както впрочем повечето наши учители от епохата на Възраждането, не се е затварял само в кръга на своята учебно-преподавателска работа. Навсякъде той е бил една от централните фигури в обществения живот, един от онези, които са ръководили българското население в неговата борба за културно-просветна еманципация. Три са главните направления, в които се е водила тази борба в Македония през втората половина на

¹ К. Шапкарев. Сборник от български народни умотворения. Ч. I—III, кн. 1—9, С., 1891—1894. 2 изд. в 4 т. С., 1968—1973 (ред. колегия П. Динеков и Ст. Стойков, с. предговор от П. Динеков).

миналия век: 1) повсеместно въвеждане в училищата на българския език вместо използвания преди това гръцки език; 2) отказване от гръцкия език в църковното богослужение и заместването му с църковнославянски и български; 3) изгонване на гръцките владици от македонските епархии и заместването им с българи, а по-късно — откъсване на тези епархии от ведомството на Гръцката патриаршия и присъединяването им към Българската екзархия. Това са фактически и основните цели, които е преследвал Шапкарев по време на своята тридесетгодишна обществено-просветна дейност, богато документирана в общонародваните неотдавна негови автобиографични записки.²

Наред с пряката си преподавателска и обществена работа, която всекидневно извършвал сред населението от споменатите градове, Шапкарев, изпитвайки нуждата от по-широка, общонародна трибуна, често пъти е прибегнал до оръжието на публицистиката — изпращал е дописки и статии в редица от излизащите по онова време български периодични издания. Както разказва сам в своите автобиографични съчинения, в годините преди Освобождението е сътрудничил в „Цариградски вестник“, „Дунавски лебед“, „Съветник“, „Гайда“, „Българска пчела“, „Македония“, „Турция“, „Право“ и „Читалище“, а в периода след Освобождението — във вестниците „Марица“, „Народний глас“, „Съединение“, „Зорница“, „Български глас“, „Народни права“, „Съгласие“ и в списанията — „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“, „Български преглед“, „Утро“ и др.³ По понятни причини повечето от материалите (особено преди Освобождението) той публикувал анонимно или с псевдоними, а само в редки случаи с името си.

Тази страна от дългогодишната народополезна дейност на Кузман Шапкарев — за разлика от фолклористичното и обществено-просветното му дело — е все още непроучена, почти непозната. Освен няколкото статии, подписани с името му или с неговите инициали и посочени в съществуващите справочни издания,⁴ днес не знаем нищо друго за нея. В публикациите, посветени на живота и делото на Кузман Шапкарев, обикновено се отбелязва съвсем накратко неговото сътрудничество в периодичния печат.⁵ А всъщност в случая се касае за една продължителна и активна публицистична дейност, която заслужава специално внимание.⁶

* * *

Както сам Шапкарев отбелязва, началото на неговата публичистична дейност трябва да се търси в периода 1855—1861 г. на страниците на „Цариградски вестник“ и „Дунавски лебед“: „През течението на владичкият въпрос в Охрид — пише той — ние църпехме надеждите за сполука и кураж из българските вест-

² К. Шапкарев. За възраждането на българщината в Македония. Неиздадени записки и писма. Предг. акад. П. Диневков. Съставителство и ред. Ил. Тодоров и Н. Жечев. С., 1984. 648 с.

³ К. Шапкарев. За възраждането на българщината в Македония, с. 24, 353, 497, 537—538, 541.

⁴ М. Стоянов. Българска възрожденска книжнина. Т. 1. С., 1957, с. 375—376; Сто години Българска академия на науките. Т. 1. 1869—1969. Академици и членове-кореспонденти. С., 1969. с. 813—814; Речник на българската литература. Т. 3. С., 1982, с. 601—602.

⁵ Вж. например П. Диневков. Делото на Кузман Шапкарев. — В: К. Шапкарев. Сборник от български народни умотворения. Т. 1. С., 1968, с. 10—11.

⁶ Преглеждайки част от споменатите от самия Шапкарев периодични издания, аз се натъкнах на редица анонимни или подписани с различни псевдоними и инициали публикации, които очевидно са излезли от неговата ръка и които — заедно с известните — позволяват да се изгради една, макар и най-обща първоначална представа за публицистичната му дейност. При определяне на Шапкаревото авторство се основавам не само на автобиографичните указания, съдържащи се в неговите записки и в кореспонденцията му, но и на идейното съдържание на самите материали, а така също на езиковите и стилните им особености.

ници, пръв от които се яви в града ни „Цариградский вестник“, когото четехме с голяма охота (аз само и Д. Миладинов) и на гражданите разказвахме съдържанието му, а понякога и дописки пишехме, а особито Д. Миладинов по-често. По-сетне се яви и в. „Дунавский лебед“, издаван тога в Белград от пок. Г. С. Раковски, с когото по един непредвиден случай свързах и имах кореспонденция.“⁷

Внимателният преглед на „Цариградски вестник“ от този период ни убеждава в Шапкаревото авторство на две анонимни дописки от Охрид — в бр. 475 от 19 март 1860 и в бр. 480 от 23 април 1860 г.⁸ В първата от тези дописки, датирана „Охрида, 3 март“ [1860 г.], се разказва за частното българско училище в Охрид, основано от Георги Мустрев и неговите синове, в което учели около 300 деца. „Това училище има нужда да се подкрепи“ — такъв е завършъкът и същевременно лийтмотивът на дописката. Може да се каже, че в тази първа дописка на Шапкарев отчетливо е изразен девизът на неговия живот — борба за българска национална просвета, за постепенно въвеждане в училищата и в църквите в Македония на родния български език. Тази идея проличава още в началните редове на дописката: „Знаете како е стара наша епархия и колико е она пространна и народонаселена. [. . .] Жители по ови места са болгари, турци и тук-таме мало цинцари. Мужи, жени, деца — сви бугарски сборууют, но по училища гречески учат. Всяка темнина в непросвещение от ово идет.“

Втората дописка на К. Шапкарев с дата „Охрид, 8 априлия 1860“ е фактически остра протестна статия срещу назначаването на гърка Мелетий за охридски митрополит. „Да знает Велика Христова църква — заявява Шапкарев — оти он (г-н Мелетий) не само не ке да узми ни една пара, но нито ке может он овде принят да бидет, защо он ужас и отвращение на вси мали и големи причиняет ради негово познато поведение.“ Можем да си представим колко доблест, колко гражданска смелост се е изисквала в онези години, за да се напишат подобни думи — още повече, че за гръккия владика и за неговите привърженици никак не е било трудно да се досетят кой е техният анонимен автор. Но Шапкарев не се е поколебал да даде чрез „Цариградски вестник“ общонародна гласност на борбата на охридчани за свой, български църковен глава — борба, в която, както узнаваме от автобиографичните му записки, то й е бил една от главните, водещи фигури (заедно с Д. Миладинов и Янаки Стрезов).⁹ Тази втора дописка до „Цариградски вестник“ изразява другата голяма идея, станала ръководна в живота на К. Шапкарев — идеята за българската църковна независимост.

На страниците на в. „Дунавски лебед“ откриваме две публикации с аналогично съдържание, които следва да свържем с името на К. Шапкарев. В първата от тях, поместена в бр. 24 от 7 март 1861 г. като „извод от писма“ с дата „Во Охрид, февр. 1861“, се разобличават действията на познатия коварен фанариотски владика Мелетий, за когото е казано, че чрез „притворност и ласкателство. . . и с разни лъжи и обящания ся труди да състави партия себе и да раздвои охридски жители“. Ако се съди по стила и езика, твърде вероятно в случая е, че текстът на дописката е претърпял цялостна стилно-езикова преработка от страна на Раковски. Въпреки това обаче Шапкаревото авторство едва ли може да бъде оспорвано.¹⁰

⁷ К. Шапкарев. За възраждането на българщината в Македония, с. 109.

⁸ Посочените дописки съществено се различават в стилно-езиково отношение от дописките на Д. Миладинов в броевете 473, 476, 477 и 482, които с изключение на първата са включени в изданието на Д. Миладиновите съчинения (вж. Братя Миладинови. Съчинения. Под ред. на Никола Табаков. С., 1965, с. 51—67).

⁹ Вж. К. Шапкарев. За възраждането на българщината в Македония, с. 98—108, 406—410, 489—490.

¹⁰ От края на 1860 до средата на 1861 г. К. Шапкарев е написал десет писма на Раковски: първото от 10 декември, второто и третото от януари, четвъртото от февруари, петото от 6

Втората дописка на К. Шапкарев до „Дунавски лебед“ е поместена в бр. 30 от 18 април 1861 г. под наслов „Известия от Македония“. Тя също е била подложена на основна преработка от Раковски — неговият стил тук проличава буквално във всеки ред: „Битолски владика Венедикт и Охридски Мелетий, остатка от фенерския зараза по тях места, заузели са са да изгонят български учители, клеветящи ги за руски агенти и бунтовници! Г-н Димитрий Миладинов, учител в Струга, отведен е железовързан в битолски тъмници! Велешкият же учител г-н Г. Икономов си е дал оставка според тия причини и оттеглил се е в Дупница. Лукави и безбожни фанариоти още не престават да гонят просвещение от България и да ся трудят със сички безчестни средства да потъпчат милая ни народност“ и т. н. Днес едва ли бихме имали основание да свържем тази дописка с името на Кузман Шапкарев, ако не беше неговото изрично указание във второто преработено и допълнено издание на книгата му за Братя Миладинови: „Аз пръв писах във в. „Дунавски лебед“ едно антрефиле за уловението му [на Димитър Миладинов — бел. м. Ил. Т.], от което Константин бе се научил и бил решил да тръгне да търси брата си и ако бъде възможно да му помогне. . .“¹¹ Тъй като друго съобщение за арестуването на Д. Миладинов в „Дунавски лебед“ няма, очевидно става дума за посочената дописка, която, макар и дообработена от Раковски, все пак трябва да се разглежда като дело на Шапкарев.

Разбира се, не е изключено в „Дунавски лебед“, както впрочем и в „Цариградски вестник“ да са били поместени и други дописки на К. Шапкарев. Но в случая количеството не е най-важното. Разглежданите няколко публикации са достатъчни, за да се очертаят основните насоки на Шапкаревата публицистична дейност през нейния първоначален етап. Става ясно, че и в тази дейност той се явява последовател и ученик на Димитър Миладинов. Подобно на Д. Миладинов в своите дописки Шапкарев изнася на преден план най-важните, животрептящи проблеми на епохата: борбата за българска национална просвета и борбата за църковна независимост. И едва ли е случайно, че той се насочва именно към „Цариградски вестник“ и „Дунавски лебед“ — издания, в които по онова време е сътрудничил с дописки и самият Д. Миладинов.

През 60-те години броят на българските периодични издания постепенно се увеличава; в съответствие с това все повече се активизира и публицистичната дейност на К. Шапкарев. Само през 1863 г. например започват да излизат три нови български вестника: „Съветник“ (в Цариград), „Българска пчела“ (в Браила) и „Гайда“ (също в Цариград). Шапкарев не закъснява да се нареди между техните сътрудници. При все че по това време учителствува в Прилеп, той продължава да живее с проблемите на църковно-националната борба в Охрид и Охридско. Към края на 1863 г. във вестниците „Съветник“ (г. I, бр. 36 от 25 ноември) и „Гайда“ (г. I, бр. 14 от 14 декември) се появява съобщение за арестуването на 25 охридчани „защото дръзнали да заменят в църквите си гръцкия език с матерния си“. Най-вероятният автор на това съобщение е Шапкарев. В началото на 1864 г. откриваме две негови дописки във в. „Българска пчела“, подписани с инициала Ш. (в бр. 42 и 46, съответно от 13 март и 10 април). В първата дописка, която носи дата „Охрид, 18 сечка“, Шапкарев насърчава съгражданите си в борбата им срещу фанариотите, посочвайки им за пример

март, шестото от 29 март, седмото от 1 май, осмото от началото на май, деветото от 15 юни и десетото от 19 юли. От тези писма в архива на Раковски са запазени само първото, шестото и десетото (вж. Архив на Г. С. Раковски. Т. 2. С обясн. бел. и под ред. на Н. Трайков. Подготвил за печат В. Н. Трайков. С., 1957, с. 794—798; Архив на Раковски. Т. 3. Под ред. на Н. Трайков. Подготвил за печат и с обясн. бел. В. Н. Трайков. С., 1966, с. 366—339, 605—606. Очевидно въпросната дописка е била извлечена от четвъртото писмо на Шапкарев до Раковски. Данни за него намираме в запазеното писмо от 29 март 1861 г.

¹¹ К. Шапкарев. За възраждането на българщината в Македония, с. 448.

съседите, „по-прости от них дебрани“ и „достопохвалните русенци“ (които по онова време успели да изгонят от града си гръцкия владика Синесий). Във втората дописка с дата „Битоля, 15 март 1864“ и подпис: „Един пътник Ш.“ се съобщава за две български села, Дреново и Бобошица, намиращи се недалеч от гр. Корча. Обзет от патриотична радост, Шапкарев разказва за тези отдадени български села, чиито жители от известно време вече се били загрижили да въведат в черквите и училищата си българския език, да изместят оттам гръцкия. „Дано родолюбивите ни братя българи, жители дреновци и бобошанци — пише той — ся разбудат и възродат матерният си език за похвала тяхна и за поругание на съседите им битолчани, ресенци и охридчани, кои уще немаат да са сетат, чи са в заблудение като отхвърлят майчиния си език и държат уще чуждият“. Пак в „Българска пчела“ е поместена и една анонимна дописка от Прилеп (г. I, бр. 22 от 25 октомври 1863 г.), чийто автор е по всяка вероятност Шапкарев. В тази дописка се описва тежкото положение на македонските българи и се разкриват злоупотребите на фанариотското духовенство.

Сравнително най-продължително и най-активно през този период е било сътрудничеството на К. Шапкарев във в. „Съветник“. Освен споменатата дописка в бр. 36 от 25 ноември 1863 г. тук откриваме няколко други публикации, които биха могли да се свържат с неговото име: една обширна кореспонденция от Охрид за гоненията на гръцкия владика Мелетий срещу българите и поспециално за преследванията, на които са подложени радетелите за въвеждане на българския език в училищата (г. I, бр. 41—42 от 6 януари 1864 г.); друга една обширна кореспонденция от Охрид, в която е описана Охридската епархия (г. 22, бр. 5 от 18 април 1864 г.); една дописка от Прилеп (г. II, бр. 30 от 24 октомври 1864 г.). Най-значителната публицистична изјава на К. Шапкарев на страниците на в. „Съветник“ обаче е неговата обширна статия „Надгробно слово на българското училище в старият български град Охрид или българският език в Българската патриаршия“, поместена в броевете 8, 9, 10, 12, 13, 14 и 17 от втората годишнина, съответно между 23 май и 25 юли 1864 г. Тази статия също е напечатана анонимно, но в случая авторството на Шапкарев е въвн от всякакво съмнение, тъй като сам той изрично го посочва в своите автобиографични записки.¹² Тук се разкриват асимилаторските стремежи на висшето гръцко духовенство, което, ръководено от известната „мегали идея“, си е поставило за цел постепенно да погърчи Македония, замествайки българския език в църквите и училищата с гръцки. Шапкарев посочва редица конкретни факти. „Аз паметвам — отбелязва той — многу млади попови и пойке попски синови, що ся учеха заедно с мене в един клас, на кои татковците им, същи българе, български читаха и в църквите български служеха, а тие беха принудени, за да не загубат хлябът татков си, сиреч енорията, да ся учат гръцки; и така свите почти селски попове в малу разстояние време ся превапсаха от дебелите (!) „бугарища“ на прекалени и зелени „гърчулика“. По-нататък Шапкарев разказва за унищожаването на ценни старобългарски ръкописи, разкрива цяла редица злоупотреби на гръцките владии в Македония. Той се спира и на първите прояви на Българското възраждане в Охрид и Охридско: отбелязва първите проповеди на българи в църквите, първите преподавания на роден език в училищата, подробно изяснява хода на борбата за български владика. Основното му внимание обаче е насочено към друго — да покаже на света как, с какви нечестни средства са си послужили фанариотите, за да задушат Българското възраждане в неговия зародиш, за да изтръгнат първите кълнове на българското просветно дело.

¹² К. Шапкарев. За възраждането на българщината в Македония, с. 354.

През втората половина на 60-те и в началото на 70-те години Шапкарев продължава да помества статии и дописки с аналогично съдържание в цариградските български вестници „Турция“, „Право“ и „Македония“. Вероятно от неговата ръка са излезли следните дописки във в. „Турция“: за тържественото чествуване дения на Кирил и Методий в Прилеп (г. I, бр. 45 от 29 май 1865 г.); за напредъка на българското просветно дело в Кукуш (г. II, бр. 25—26 от 1 януари 1866 г.); за протестите на населението във връзка със затварянето на българското училище в Охрид (г. III, бр. 26 от 17 декември 1866 г.); за изгорената старобългарска библиотека в манастира „Св. Наум“ край Охрид (г. III, бр. 28 от 7 януари 1867 г.). Много повече са били Шапкаревите публикации във вестниците „Право“ и „Македония“. В своите автобиографични записки той твърди, че в тези два вестника почти всяка седмица имало по една негова дописка — безименно, псевдонимно или със собствения му подпис, според обстоятелствата.¹³ Това твърдение изглежда преувеличено, но все пак редовното му сътрудничество не подлежи на съмнение. Тук откриваме десетки дописки от Кукуш, Охрид и Прилеп, по-голямата част от които очевидно са дело на К. Шапкарев. Например само в първата годишнина на в. „Македония“ (1867) има десетина такива дописки — в броевете 7, 11, 12, 13, 18, 39, 40, 41, 43 и 45. Подобно е положението и във в. „Право“ през 1869, 1870 и 1871 г.

Без да разглеждам всички тези повече или по-малко вероятни прояви на К. Шапкарев като публицист, ще се спра накратко само на две абсолютно сигурни негови публикации от посочения период. Преди всичко ще отбележа обширното му описание на Кукушкия каймакамлък, поместено в четвъртата годишнина на в. „Македония“, в броевете 48, 51, 55, 58, 61, 63 и 68 между 9 май и 23 юли 1870 г. с подпис: К. А. Ш. Като се знаят етнографските интереси на Шапкарев, би могло да се помисли, че в случая става дума за някакво специално научно описание,¹⁴ но фактически това не е нищо друго освен един публицистичен преглед на българското национално възраждане в района на Кукуш: всичко тук се оценява през призмата на народностната идея, в зависимост от напредъка на просветното дело и на успехите в църковно-националната борба; от тази именно гледна точка се изказват и някои пожелания, правят се известни критични бележки. Ето например какво е казано за с. Богданци: „Имат български къщи повике от 160 и около 80 турски. Църква една със 7—8 святици, училище до лани на гръцки и български мешано, а оттога свършено съвсем на българско. Богдане, как що и всите околни тем села овая година показаха белези и дела, достойни за похвала.“ Или друг пример: „Мачуково с около 180 къщи български, с църква и училище, жителите му са чисти българи и с български дух. Отдавна желаят да си въведат в училището и църквата майчиният си българский язык, но пречат им две лица влиятелни, владикови приятели, на кои имената им премълчавам засега. Не е лишено обаче и това село ни от достопохвални родолюбци, миряни и свещенници, ни пък от владички подвижници“. И още един пример: „Мутлово е днес най-достозабежителното село в тая кааза относително до народните ни работи. Отстоит 2 1/2 часа на изток от Кукуш и имат 120—130 домове, всите български с църква и училище български. Мутловяне най-здроо ся държат за народността, най-храбро ся борат с чуждото духовенство и непоколебимо желаят съединението ни с Българската ни народна екзархия. [. . .] Обаче колко селяните мутловски са достопохвални за родолюбието си, толко от друга страна поповите им са достоукорителни за низостта и противонародните им чувства. Они не чинят

¹³ К. Шапкарев. За възраждането на българщината в Македония, с. 353.

¹⁴ Каквито са например поместените в сп. „Читалище“ негови публикации: „Описание на учебните заведения в Кукушко-Полеянската епархия“ (г. I, 1871, кн. 10, 13 и 15) и „Описание на град Прилеп с околността му, на молебните и учебните му заведения“ (г. III, 1873, кн. 3 и 5).

ни пара, ни аспра. Тие освен общите почти на това съсловие по отечеството ни недостатъци имат и друг вид грешки. Когато селяните купно и вси въобще българе ся държат за народно духовенство и възрождението на народа ни, они сами ся нашли в Карадачкото Муглово да проповядват, че това не можело да биде, ами како си било досега, пак ке си бидело. . .“ и т. н. Виждаме, че в случая „описанието“ на Кукушкия каймакамлък е само една форма, за да се направи известна равносметка на успехите на Българското възраждане, само повод да се посочат някои слабости. Като български учител в Кукуш Шапкарев се е чувствувал длъжен да ръководи и направлява възрожденския процес не само в града, но и в околните села. С тази именно цел той е обнародвал въпросното „описание“. Всъщност от подобна грижа са продиктувани и повечето му дописки, за които вече стана дума.

Втората публикация на К. Шапкарев във в. „Македония“, която би трябвало да отбележим, е известната статия по проблемите на езиковото строителство (г. V, бр. 61 и 63 от 25 юни и 3 юли 1870 г.). Тук, след като подчертава необходимостта от установяването на единен, общонационален книжовен език и правопис, Шапкарев защитава възгледа, че българският книжовен език би трябвало да се изгради не върху основата само на едно наречие, а като се използва цялото богатство от диалекти. „Българският народ — подчертава той, — за да образуват и обработит новият си език и да го представят богат, как то си е наистина, по моето мнение требит да не ся ограничит само в едно, кое да е наречие, тракийското например, мизийското или македонското, ами да земет пред очи всите наречия и поднаречия, та от всяко от них да извадит толко само вещество, колко то может да бидет сходно с езика ни, а другото да изоставит.“ Авторът обръща специално внимание върху неподозираниите езикови богатства, които се крият в югозападните български говори и дори препоръчва на членовете на Българското книжовно дружество да изпратят в Македония подготвени специалисти, които да издирят и опишат тези богатства, за да бъдат взети предвид при устройството на българския книжовен език. Статията предизвиква разяснение от страна на М. Дринов (г. V, бр. 70 от 31 юли 1870 г.), което пък е последвано от кратък отговор на Шапкарев (г. V, бр. 79 от 8 септември 1870 г.).

Прави впечатление, че в началото на 70-те години публицистичната дейност на К. Шапкарев постепенно намалява и дори през известен период напълно се преустановява. Причините за това би трябвало да се търсят, от една страна, в неговата лична съдба (тъкмо по онова време го сполетяват нещастие след нещастие: умира първата му съпруга Елисавета Миладинова, дъщеря на Д. Миладинов, умират едно след друго и трите му деца от този брак, а наскоро след това и втората му съпруга; самият той боледува), а, от друга — в обстоятелството, че двете главни задачи, за които се е борил, са вече изпълнени: въведен е повсеместно българският език в училищата и е постигната най-после така желаната победа в църковно-националната борба. Сега в живота на българската общественост излиза на преден план друга голяма цел — борбата за политическо освобождение. Шапкарев, както е известно, не взема участие в тази борба, поради което и не изпитва необходимост от оръжието на публицистиката.

* * *

Непосредствено след Освобождението пред Шапкарев публициста отново се разкрива необятно поле за работа. По силата на несправедливия Берлински договор България бива разпокъсана и цялата област Македония е оставена под робство, обречена на нови, още по-големи страдания. Не можейки да остане

безучастен към тези страдания, Шапкарев отново взема перото. Този път неговите статии намират радушен прием в пловдивския вестник „Марица“. Ето само някои от тях, писани през пролетта и лятото на 1880 г.: „Преобразованията в Македония“ (бр. 177 от 11 април) с дата под текста: „Пловдив, 7 априлия 1880“ и подпис: „К. Ш., избегнал македонски българин“; „Българските владци в Македония“ (бр. 179 от 18 април) с дата: „Пловдив, 16 априлий 1880“ и подпис: „К. Ш. Един македонски българин“; „Впечатленията ми в свободна и полусвободна България“ (бр. 181, 187, 188 и 189 от 29 април, 20 май, 23 май и 27 май) с дата накрая под текста: „София, 14 мая 1880“ и подпис: „Един прибягнал македонски българин“; „Гръковладичките подвизи в Македония“ (бр. 201 от 18 юли) с дата: „Солун, 22 юния 1880“ и две звездички вместо подпис: „Всегдашните гръковладички лъжи“ (бр. 202 от 18 юли) с дата: „Солун, 15 юния 1880,“ без подпис; „Разликата между истинните християнски пастири и гръцките владци“ (бр. 213 от 29 август) с дата: „Солун, 15 юлия 1880“ и подпис: „Един зрител“. Дори само от заглавията на посочените статии става ясно, че главната тема, която вълнува Шапкарев, е съдбата на Македония. Тази неразделна част от българското отечество е представена в неговите статии като разпъната на кръст, обречена на вечни мъки страдалница. Ето например началните редове на първата от посочените статии: „Преди няколко години едно уважаемо лице казваше ми, че страната ни по-добре и по-уместно било би да се казва „Мъкедания“, а не Македония, както я казваме, или още по-добре „Мъким данная“, сир. от съществителното „мъка“, което понежде изговарят „мака“ и глагола „дам“, та „Мъкедания“ или „Мъким-данная“ значи страна, дадена на мъки, или на която е дадено вечно да тегли мъки, и както ще се види, право си имаше човекът.“ Следват описания на нечовешките тегла, на които е подложено населението от тази част на страната, станала арена на турските безчинства и гръцките коварства. Особено вълнуващ е разказът на Шапкарев, когато се докосне до неотдавнашните събития: „Когато се отвори Руско-турската война, християнското население в полуострова ни с нетърпение чакаше да види конеца и с великодушие търпеше безпримерните и неносни мъки и тегла от разярените турци с надеждата, че тая война непременно ще махне турското владичество и ще донесе освобождението на християните от турският петвековен ярем. Войната се свърши и резултатът излезе в Св. Стефан, оправдающ надеждата на християните. Последните, които чуха съдържанието на С. Стефанский договор, се възрадваха до небесата. Но не знаеха, бедните, че тая радост ще бъде малотрайна, колко радостта на едно малко дете с червено яйце на Възкресение, когато се намери друго някое немирно да му го махне от ръцете, та да падне на камения и да му се скърши! И наистина, ето че се появиха просветени уж и човеколюбиви чада на 19-ий век, които пожалиха повече немилостивите гърци, отколкото окаяните и невинни жертви; пощадиха повече свирепите мъчители, отколкото петвековните мъченици християни, събраха се на събор в Берлин и със своите християнски ръце съдраха надеждата на християните, а родиха едно недоносено пометниче — Берлинский договор, с който по видимоу се закрепва уж турското господарство, а всъщност се подпомагат техните интереси, а в по-голяма същност българският народ и отечеството му се раздробва така, што да не може никога да живее самостоятелно като народ, а вечно да се осланя на милостта на по-силните. Една част се освободи и състави Българското княжество, подстрижено на изток и на запад в полза на ромъните и на сърбите; друга част, която най-много пострада, следователно, която имаше най-голямото право за съвършено освобождение, подстрижена и тя от изток и в полза на угнетителя, получи половина свобода. А останалата българска част, Югозападна Македония наречена, с какво ли се награди от конгреса? Ней се подариха всичките следствия

на отмъщението за изгубените български части от страната на разярените турци. Бежанците от Северна и Южна България налетяха в Македония и я напълниха като скакалци, подобно на черкезите, разпалиха още повече разпаленият вече гняв и ярост на местните мусулмани против българите и ето, четете туктам по вестниците следствията на прочутият Берлински договор, за който се хвалеше Европа, че извършила голямо нещо. Минете из един край надруг по Македония и не ще намерите село или град, където да не чуете сърцераздиращи оплаквания за убийства, пожари, грабежи и насилства. Но не е всичко това, което виждате във вестниците. Описаното досега в них не е ни 1/1000 част от същността; за да излезе наяве всичко, трябвало би да има във всяко село, във всякой град, във всяко къща и във всяко въгълче народни дописници, за да описват всекичасните скръбни събития, а това нещо възможно ли е у нас, където няма никой селянин да знае писмо?“

За отбелязване е, че посочените публикации във в. „Марица“ не са кратки дописки, а големи, понякога дори огромни по размер статии, изпълващи няколко колони във вестника. И още нещо — въпреки това те се четат с интерес, което свидетелствува за нарасналото умение на публициста. Може би най-показателна в това отношение е обширната статия „Впечатленията ми в свободна и полусвободна България“, която в много отношения се приближава до художествения пътепис, и то в най-добрите му образци, които познава дотогава българската литература. Разказът започва още от пътуването из поробена Македония, следва вълнуващото преминаване на границата при Девебаир, после идват впечатленията от Кюстендил, където пътешественикът е принуден да се забави цяла седмица, и от Пазарджик, където остава няколко дена, а накрая — от столицата София. Шапкарев разглежда с нескрито любопитство и хората, и сградите, понякога спира погледа си и на природата, но онова, което най-много го интересува, са новите порядки в свободното отечество. Той като дете се радва, дори сълзи бликват от очите му, когато присъествува на неделното увеселение в градската градина, неколкратно посещава Народното събрание, където слуша с дълбоко вънление народните представители, с трепет прекрива прага на Народната библиотека и Народния музей, възхитен е от обновления, европейски вид на българската столица. Но Шапкарев не е заслепен от великолепието, той забелязва и някои явления, които събуждат неговото недоволство. „Свободата ни донесе много неопценими добрини, но заедно с тях вмъкна ни и някои злини“ — бележи лаконично старият патриот. Той е недоволен от скъпотията в хотелите, говори с болка за неуредиците в училищните пансиони и за мръсотията и безредието, които забелязва в някои църкви, възмутен е от самозваните лекари-шарлатани, които намират почва за съществуване в нова България. Особено критичен и дори язвителен става Шапкарев, когато заговори за „салтаната и модите в двете Българии“ (т. е. Княжество България и Източна Румелия). В неговия критичен прицел попада и българският книжовен език, който отваря вратите си за всякакви неужни чуждици, а същевременно не допуска в своя речников състав думи от народните говори и по-специално от югозападните български диалекти. Има още една особеност в тази обширна и твърде интересна статия, която на всяка цена трябва да бъде отбелязана: където и да се намира Шапкарев, каквото и да наблюдава, той непрекъснато живее с мисълта за останалата под робство „трета България“ — Македония, — където „българинът не е нито господар на имота си, нито сигурен за живота и за честта си“. „Европо! Християнска Европо! — провиква се той — наистина ли си християнска или само повидимому? Ако би била християнска, не би търпяла подобни тиранства да тегли християнството от един вечен неприятел на християнската вяра!“

Нарасналото публицистично майсторство на К. Шапкарев проличава във всяка една от посочените статии във в. „Марица“. Ето например как започва статията му „Гръковладичките подвизи в Македония“: „Има ли бог? Има ли правда на тоя свят? Така викаха някои българи, затворници в солунските тъмници и вън от тях полуосвободени някои. Ако има правда, къде е тя, за да я търсим? — казваха те. Ако има бог, защо гръцките владци, които се казват да са негови представители на земята, защо го не вярват и се не владат по закона му? Защо ни предават на турски ръце, да ни затварят, да ни мъчат и да ни съблечат? Защото сме българи ли?“ и т. н. За силните чувства в публицистиката са потребни силни думи. Трябва да признаем, че Шапкарев ги намира. В статията си „Всегадшните гръковладички лъжи“ той още веднъж гневно заклежда фанариотите, които в стремежа си „да погребат жива българската народност“ не се спират пред нищо, употребяват „всичките възможни и невъзможни средства, простими и непростими оръжия: ласкателства, обещания, лъжи, заплашвания, насилства, предателства, подкупвания и пр. и пр. Солунските тъмници — продължава Шапкарев — препълнати са от български жертви на гръковладичките тези предателства и не ще се изпразнят до тогаз, докато се не насити алчността и жедността на турците и гърците с български лири и с българска невинна кръв! И пак се хвалим, че живеем в XIX век!“

К. Шапкарев продължава активното си сътрудничество във в. „Марица“ и през следващите няколко години. Една от най-значителните му публикации в този вестник е статията „Новото Воскополе или български страдания в Македония“, поместена в бр. 361—364 от 12—23 февруари 1882 г.¹⁵ Тази обширна статия е наситена с десетки покъртителни сцени на турски издевателства над българското население в Македония. Патосът на Шапкарев тук е насочен към едно ново явление — обезбългаряването на тази от памтивека българска област. „В заключение трябва да кажем — подчертава той, — че в Македония днес българинът, за да живее като човек, а не вече като българин, принуден е или да се потурчи, или да се погърчи, или да се покатоличи; инак нека по време избяга и се пресели в свободно някое място“. Неслучайно още в заглавието Шапкарев сравнява Македония с Воскополе или Москопол — процъфтяващия някога многолюден град в Югозападна Македония, разсипан и обезлюден през VIII в. в резултат на разбойническите нападения.

Може би най-активно е сътрудничеството на Шапкарев във в. „Марица“ в периода октомври 1883 — август 1884 г., когато той се намира в Цариград. От автобиографията му знаем, че по това време е поканен на служба в Българската екзархия като втори редактор на проектирания български вестник (за главен редактор бил определен Харитон Генадиев). Турското правителство обаче забавило разрешението за издаването на вестника и в крайна сметка, след дълго протакане, отхвърлило молбата на Българската екзархия.¹⁶ При това положение за двамата „редактори“ не оставало нищо друго, освен да сътрудничат в съществуващите вестници. Шапкарев, по собственото му признание, се ориентирал на първо място към в. „Марица“, неговата „любима посестрима“, като от време-навреме предлага произведенията си и на други два пловдивски вестника: „Народний глас“ и „Съединение“.¹⁷ Едва ли не във всеки брой на в. „Марица“ през този период (и особено в края на 1883 г.) има Шапкарева статия. Неговите усилия сега са насочени главно към разобличаване на гръцката шовинистична преса, като най-често в прицела му попада в. „Неологос“, три-

¹⁵ Статията е написана анонимно, но и в този случай авторството на Шапкарев е безспорно, тъй като сам той говори за него в своята автобиография (вж. К. Шапкарев. За възраждането на българщината в Македония, с. 354).

¹⁶ К. Шапкарев. За възраждането на българщината в Македония, с. 332, 340.

¹⁷ И пак там, с. 353.

буна на крайните великокондисти. Разбира се, Шапкарев не пропуска случая да разкрие трагичното положение на българите в поробена Македония, да прибави нови шрихи към картината на техните страдания (такава е например статията му „Печалното състояние на българите в Турция и критическото положение на Българската екзархия в Цариград“, подписана с инициала Ш. и поместена като подлистник в броевете 541 и 542 от 15 и 18 ноември 1883 г., като и статията „Из съвременните страдания на Македония“ в бр. 551 от 20 декември 1883 г.).

Публикациите на К. Шапкарев във в. „Народний глас“ са много по-малко, отколкото в „Марица“. Общо взето, те се ограничават в познатия тематичен диапазон: защита на онеправданото българско население в Македония, изобличавае асимилаторската политика на висшето гръцко духовенство, полемика с гръцката шовинистична преса. В анонимната статия „Гърците и притворната им ревност за православието“ (бр. 480 и 484 от 26 май и 23 юни 1884 г.), която по всяка вероятност е излязла от неговата ръка, Шапкарев обвинява гръцките владци, че със затрудненията, които са създали на българското просветно дело в Македония, фактически са допринесли за появата и разпространението на униатството. В статията „По македонските митинги“ (бр. 509 от 15 декември 1884 г.), подписана с известния му псевдоним „Един македонец“, той отново се обявява в защита на македонските българи, изнемогващи под ярема на робството. „Нашите братя гърци — четем тук, — вместо да дойдат нам на помощ със своето съжаление и да намократ поне подгорелите уста на падналите жертви, тии, напротив, недоумрелите македонци живи ги предават на Плутона, сиреч още неиздъхнали, хвърлят ги в устата на вечната власт на саркофагът (гробът).“ В края на същата статия Шапкарев е принуден да отправи сурово предупреждение: „В заключение ще кажем, че нашите братя гърци със своите към нас, страждущите, безмерни, позорни и нетърпими нападения, няма да придобият нищо друго освен да предизвикат подновяването на незалечима омраза по между два съседни народа и да въоръжат българете, за да се борят и под сянката на многобройните гръцки стрели.“ На Шапкарев принадлежат очевидно и двете обширни статии под наслов „Македония“ (в бр. 513 от 12 януари и в бр. 516 от 2 февруари 1885 г.), подписани съответно с псевдонимите „Един македонец“ и „Македонец“. Те също са написани бойко и темпераментно. Ето например как започва втората статия: „O tempo, o mores! От всякой други случай тука повече трябва да извикаме като талантливий и безсмъртний поет: „O tempo, o mores!“ И други печален час настана за и така печалната Македония, за отечеството на славянските просветители, за отечеството на Миладиновци, за отечеството, най-сетне, и на други български мъченици.“

Тук естествено не е възможно да бъдат посочени всички публицистични изяви на К. Шапкарев от разглеждания период. Не мога обаче да не спомена двете негови статии, публикувани в гръцкия вестник „*Néa héméra*“ („Нов ден“). За тези две статии научаваме от самия Шапкарев — между неговите ръкописи е запазена една тетрадка с надпис: „Статии, съчинени от мене и обнародвани в трещенский вестник „*Néa héméra*“ през декемврий 1885 год. от Самоков (препис).“¹⁸ Тук статиите са запазени и в гръцкия им оригинал, и в превод на български. Първата от тях, подписана с псевдонима „Истиннолюбец“, е посветена на току-що приключилата Сръбско-българска война, а втората — на постоянно вълнуващия Шапкарев въпрос за Македония и по-специално за българо-гръцката църковна разпра. Тук се налага известно пояснение: триестният гръцки вестник „*Néa héméra*“ винаги е заемал една по-реалистична по-

¹⁸ Научен архив на БАН, ф. 15, оп. 1, а. е. № 13, л. 1—15.

зация относно българско-гръцката дърковна разпра, призовавал е сънародниците си към умереност и благоразумие, поради което неведнъж е бил остро критикуван от върлите великоидеисти, наричан „предател на гръцката народност“ и дори публично изгарян.¹⁹ Ето защо Шапкарев е решил да запознае именно чрез него гръцката общественост с българската позиция по този, станал вече болезнен в отношенията между двата народа въпрос, да убеди самите гърци, че е ударил най-после часът да се откажат от своята асимилаторска политика в Македония. Статията е много голяма и извънредно интересна. Тя обаче не е била изцяло обнародвана.²⁰

В годините след Освобождението К. Шапкарев полемизира не само с гръцките великоидеисти. Той неведнъж разобличава и опитите на сръбските шовинистични кръгове да фалшифицират историята, представяйки цяла Македония, част от Северна Албания и дори няколко окръга от Княжество България като принадлежащи към „стара Сърбия“. Особено показателни в това отношение са статиите му „Сръбските великоидеи напращения и нашите учени“, поместена в „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“ през 1888 г. (кн. 25—26, с. 153—163) и „По етнографията на Македония“, публикувана в сп. „Утро“ през 1894 г. (кн. 1, с. 9—11; кн. 3—4, с. 52—56). Едва ли е нужно да се спирам по-подробно на тези известни статии на К. Шапкарев, да подчертавам неговите заслуги за преодоляването на погрешната теза на сръбската наука. Не мога обаче да не отбележа една тяхна особеност, която в случая ни интересува — те са изпълнени с полемична страст, написани са с дълбоко вълинение, с истинско публицистично майсторство. Основният девиз на Шапкарев тук, както впрочем и в цялата му публицистика, е: „Истината и само истината!“ „Наистина — заявява той във втората си статия, — ние не сме от оние специалисти писатели, които могат да пишат с всичките дипломатически тънкости и с изискваната деликатност, така щото нито косям да се не помръдне от главата на противниците им. Като писатели от практика, пишем поне това, за което надрзаво сме убедени, и казваме, което знаем на pewno и което с очите си сме виждали“.

В заключение на своя кратък преглед на Шапкаревата публицистика бих желал да поставя един въпрос: може би е настъпило време да покажем пред нашата общественост тази все още малко позната страна от дейността на К. Шапкарев, може би е уместно да представим в една книга неговите статии и дописки, пръснати из различните вестници и списания. Ще припомним, че това е едно от неговите неосъществени желания — в своите автобиографични записки, като споменава накратко за статиите си в периодичния печат, той скромно заявява: „Желал бих, ако би ми било възможно, да ги събера в една обща сбирка, но затова искат се разноси, на каквито не разполагам.“²¹ Събирайки днес неговите статии и дописки в една книга — разбира се, след като бъдат внимателно проучени и снабдени със съответния исторически коментар, — ние бихме изпълнили съкровено желанието на многозаслужилia народен труженик. Но не само това. Статиите и дописките на Шапкарев биха допринесли да се запознаят както нашите съвременници, така и бъдещите поколения с историческата истина за Македония.

¹⁹ Данните са взети от обяснителната бележка на самия Шапкарев към българския превод на статията.

²⁰ В края на българския превод Шапкарев е поместил следната забележка: „Настоящата статия, пратена за обнародване в речений гръцки в „Нѣд ѣдѣра“, биде отчасти само, дотук обнародвана, а останалото ѝ продължение, както и краят остана у редакцията. По тая причина и нимах възможност да я препиша тук изцяло, макар и да съм я съчинил, но не съм могъл да запазя оригиналната ѝ черновка.“

²¹ К. Шапкарев. За възраждането на българщината в Македония, с. 24.